

А.Ю.Чабан, С.Ю.Обрусна (Черкаси)

ІСТОРИЧНА ПРАВДА ТА ХУДОЖНІЙ ДОМИСЕЛ ПРО ВИЗВОЛЬНУ ВІЙНУ СЕРЕДИНИ XVII СТ. У ТВОРЧОСТІ М. СТАРИЦЬКОГО

В історії вітчизняної культури серед постатей, які викликають подив і шану розмаїттям таланту, як на неосяжному художньому полі, так і в інших сферах діяльності, неминуче згадується М.Старицький - поет і драматург, прозаїк і перекладач, організатор театральної справи і громадський діяч [1, 5].

Не применшуючи значення поетичної і драматичної спадщини М.Старицького в історії української літератури, необхідно підкреслити важливу роль письменника у розвитку художньої прози, що налічує близько 70 творів. Основна прозова тема письменника – це історія України від початку Визвольної війни середини XVII ст. до антикріпосницьких рухів на Поділлі у 30-х роках XIX ст. [2, 38].

Щоб краще зрозуміти значення такої уваги автора до української історичної тематики, потрібно врахувати ті конкретні умови, в яких ці твори писалися. Друга половина XIX ст., що почалася з арешту Т.Шевченка, відзначається як смуга жорстоких репресій царського уряду, який, проводячи політику соціального і національного гноблення народів Росії, придушував будь-які прояви прогресивної української культури. Особливо жорстко царська цензура переслідувала твори української літератури, в яких правдиво зображувалося героїчне минуле українського народу, зокрема період Визвольної війни середини XVII ст.

Роль українського козацтва, Богдана Хмельницького і його соратників в історії України, інші події козацької доба по-різному висвітлювалися як літераторами, так і істориками.

М.Старицький, при написанні історичних творів, прагнув достовірно змалювати героїчні сторінки історії нашого народу, розвінчати реакційні твердження, направлені на викривлення минулого. Першим прозовим твором М.Старицького на історичну тему була повість – "Осада Буши" (1891) (український варіант "Облога Буші" (1892), одноіменна драма - 1898 р.). В основу повісті взято справжні історичні події – оборону в листопаді 1654 р. на Поділлі містечка – фортеці Буші з метою затримати просування на схід польської армії і дати змогу війську Б.Хмельницького дочекатися підмоги. В повісті діють як літературні герої, так і історичні особи (вінницький полковник І.Богун, московський цар Олексій Михайлович, бушанський сотник І.Завісний, польський коронний гетьман Станіслав Лянцкоронський та інші). Відчувається вплив фольклору

(легенда про подвиг останніх захисниць фортеці на чолі із донькою сотника) [3, 45].

У невеликій за обсягом повісті порушено майже всі найважливіші питання, на які націлена історична проза М.Старицького: джерела народної моралі і етики, пробудження і виховання громадянської національної свідомості, масовий героїзм часів Визвольної війни, роль народу в історії та ін.

Повість "Облога Буші" та історичну драму "Богдан Хмельницький" можна вважати підготовчим етапом до написання монументального полотна про Визвольну війну середини XVII ст. — роману-трилогії "Богдан Хмельницький". Перша частина трилогії — роман "Буря" був розпочатий у 1894 р. В наступному році він друкується в газеті "Московский листок", потім у переробленому вигляді у журналі "Киевская старина" (1897). В 1899 р. вийшов у Києві окремим виданням. Наступне київське видання (1903 р.) мало назву "Сотник Богдан Хмельницький". Вже після смерті письменника роман передруковувався на українську мову і видавався у Львові (1907, 1930). Романи "Буря", "Біла пристані" були надруковані в "Московском листке" (1896-1897). Окремими виданнями вони вийшли лише в 1962 р.

Роман — трилогія "Богдан Хмельницький" є найдовершенішим у всій історичній прозі М.Старицького. В ньому письменник досяг тих "артистичних цілей", про які писав І.Франко: "Історикові ходить передо всім о висліження правди, о сконстатування фактів, натомість повістьяр користується тільки історичними фактами для досягнення окремих артистичних цілей, для воплочення певної ідеї в певних живих типових особах" [4,7].

Думка І.Франка підводить нас до ще однієї важливої для творів на історичну тематику проблеми, яка М.Старицьким розв'язана в цілому успішно — співвідношення історичної правди і художнього домислу. Трилогія М.Старицького "Богдан Хмельницький" охоплює досить тривалий відрізок часу — 1638-1654 рр., який насичений багатьма явищами в соціально-економічному і суспільно-політичному житті України. В першій частині трилогії, романі "Перед бурею", письменник взяв на себе важливе завдання: розвінчати твердження польських істориків про так званий "золотий спокій" в Україні і художніми засобами утвердити історичну істину, показати, що насправді відбувалося під час цього "спокою".

До середини XVII ст. більша частина українських земель перебувала під владою шляхетської Речі Посполитої, що являла собою феодальну державу, в якій панувала так звана дворянська демократія. Фактично влада була зосереджена в руках верхівки феодалів-магнатів, що групували навколо себе шляхту. Особливо жорстокі форми вона мала в Україні [5, 15].

В 30-х роках XVII ст. в Україні широкою хвилею прокотився козацько-селянський визвольний рух під проводом талановитих

полководців: Бута, Остриянина. Ці повстання М.Старицький відтворює за спогадами їх учасників. Згадує криваву січу Морозенка. Ще яскравіше постає ця битва у тяжких роздумах Б.Хмельницького, що допомагав козакам. Досить детально розповідає про героїзм запорожців і поразку повстання І.Богун. Ціною значних зусиль Польщі вдалося його придушити і вона перейшла в рішучий наступ, прагнучи назавжди знищити надію українського народу на звільнення. В 1638 році польський сейм затвердив "Ординацію Війська Запорозького", за якою значно обмежувалися його права. М.Старицький, відтворюючи цю подію в романі, представив її глибокою за змістом, повною драматизму художньою картиною. На льоду Маслового ставу, перед зарядженими картеччю гарматами і озброєними до зубів польськими гусарами козаки змушені були її вислухати.

В красномовному мовчанні і спокійній витримці козаків відчувається стримана сила і протест. І про це знають самі поляки: "...вони хитрі, як стари лиси, тут будуть мов кам'яні стоять, тихо розійдуться, а через 2-3 місяці вибухне нове повстання" [6, 65].

Для влучної характеристики становища в Україні середини XVII ст. письменник використовує слова із народної пісні: "Земле Польська, Україно Подольська... та вже тому не год і не два минає, як у християнській землі добра немає... Ой настануть презлії страшні години, не пізнає брат брата, а мати дитини. Нехрещені діти будуть вмирати, невінчані пари будуть, як звірі хожати... ой застогне Україна на многії літа..." Та з його посиленням шляхта так і не досягла "золотого спокою" в українських землях. М.Старицький підкреслює, що не затихала боротьба народу, вона лише видозмінювалася, збагачувалася новими формами. Ми бачимо ці форми в їх сюжетно-образному виявленні. В дніпровських плавнях діє загін Кривоноса, жителі Золотарева знищують загін жовнірів, роз'їжджаючи по Україні, "збирає ватаги" І.Богун. Під час жорсткої розправи над полоненими в Кодаці, молодий козак говорить перед смертю Вишневецькому: "... кипит мятежом вся Украина! И ты княже, прими мой последний совет: не ездй темным лесом, за каждым деревом таятся вооруженный козак... они отыщут тебя и всюду мечь обрушится на твою голову...!" [7, 216].

М. Старицький, відтворюючи історичну обстановку напередодні війни, показав, що до середини XVII ст. склалися всі необхідні як внутрішні, так і зовнішні передумови для вибуху всенародного повстання в Україні, він вдало змалював період передбур'я та образ бурі, що наближалася.

Друга частина трилогії роман "Буря" розповідає про події в Україні в 1648р. М.Старицький, у хронологічній послідовності змальовує підготовку до повстання, напад Данила Чаплинського на хутір Суботів, викрадення універсалів у Барабаша, втечу Б.Хмельницького на Січ, початок повстання. Підготовка до повстання в Україні почалася в кінці 1645 – початку 1646 років під керівництвом групи старшин і козаків на чолі з Богданом Хмельницьким – видатним державним діячем,

талановитим полководцем і дипломатом. Зіновій – Богдан Хмельницький походив із дрібної української шляхти. Батько Богдана, Михайло Хмельницький, служив підстаростою у Чигирині і дістав від старости Даниловича маєток – хутір Суботів біля Чигирина [8, 35]. Богдан навчався в єзуїтській колегії у Львові та Галичі. Разом з батьком брав участь у поході Жовкецького на турків 1620 року. Під Цецорою старий Хмельницький загинув, а Богдан потрапив у турецький полон. Визволившись з полону, Хмельницький служив у козацькому реєстровому війську. В 1637 році займав посаду військового писаря. Брав участь у козацьких повстаннях 1637–1638 рр. В 1638 році був призначений чигиринським сотником і залишався на цій посаді 10 років [9, 11]. Іван Крип'якевич характеризував його так: "Назверх він був стриманий, простий, ввічливий і приступний для всіх...умів приєднувати в собі масу, мав її довір'я і любов. Умів згуртувати коло себе найкращі, найталановитіші одиниці. Свої плани проводив залізною рукою, володарським жестом. У своїй особі скупчив усі прагнення своєї епохи, свого народу" [10, 184]. В числі організаторів повстання були сотники Федір Вишняк і Кіндрат Бурляй, полковники Яцько Лютаренко і Яцько Книша, в минулому військовий суддя Іван Гирия. Значну роль відіграли Іван Ганжа, Максим Кривоніс та інші. Приводом до початку повстання був наїзд чигиринського підстарости Данила Чаплинського на хутір Суботів.

Негласним ініціатором нападу був коронний хорунжий Речі Посполитої О.Конецпольський, який вбачав в особі Хмельницького авторитетну людину серед невдоволеного козацтва. Не обходить увагою цю подію і М.Старицький у романі "Буря". Конкретні історичні факти наповнюються новим змістом у художньому творі. Перед читачем постає жорстока картина розбою, що відбувся в Суботові майже всі захисники загинули, хутір був пограбований і знищений. Переконавшись у неможливості досягти справедливості мирним юридичним шляхом, Б.Хмельницький розпочав підготовку до збройного повстання, яке планувалося на жовтень 1647 року. Не маючи можливості легально вести пропаганду та агітацію за повстання, Хмельницький зробив усе від нього залежне, щоб роздобути королівські універсали, якими Владислав IV доручив козацькій старшині готуватися до морського походу проти Туреччини в 1646 році. Напівлегенда про викрадення Хмельницьким королівських документів у черкаського осаули І.Барабаша знайшла своє відображення у народній пам'яті, зокрема в думі "Богдан Хмельницький і Барабаш". М.Старицький, будучи добре знайомим із фольклорним матеріалом, досить широко змальовує цю подію у другій частині трилогії.

Письменник знову підкреслює вміння Хмельницького вийти із складної ситуації, його розсудливість, розум, талант. Відразу відчувається, що симпатії автора на стороні Богдана і справа, задумана ним, повинна закінчитися успішно. Восени 1647 року у місті Лебедині козаки спробували підняти повстання, але через зраду воно не відбулося. В кінці 1647 року після звільнення з – під арешту, Б.Хмельницький із сином Тимошем та

15 козаками тікає на Запорозжя [11, 70]. Здобуття Січі та звільнення Запорозжя від польсько-шляхетських залог були першими перемогами Богдана, які ознаменували початок визвольної війни середини XVII ст. Дуже важливою подією в цей час стало обрання Б.Хмельницького гетьманом Війська Запорозького. Письменник, говорячи про початок повстання, підкреслює, що хвилі народного гніву, які підіймалися протягом століть, врешті вилилися в могутні ріки, що розлилися бурхливими потоками по всій Україні, захоплюючи все нові і нові верстви населення і зупинити їх було неможливо: "Почали обійматися козаки із запорозжцями і голотою, але це були не п'яні дешеві обійми, це було братання на життя і на смерть, це було злиття душ в єдиний великий дух, окрилений на врятування "батьківщини, на захист віри, на безсмертну славу..."

Особлива увага в романі приділена змалюванню перших переможних битв козацького війська – битви на Жовтих Водах та в урочищі Горіхова Діброва. М.Старицький, використовуючи сухі історичні факти, наповнив їх новим звучанням. Із сторінок роману заговорила сама історія. В описах бойових дій, відразу ж відчувається і драматизм, і жорстокість, і героїзм подій, що відбувалися. Письменник знову і знову звертає увагу на великий військовий талант гетьмана, вміння передбачити хід битви. Так же майстерно зображує автор і соратників Б.Хмельницького: І.Богуна, Д.Нечая, М.Кривоноса та інших козаків.

Закінчується друга частина трилогії змалюванням тріумфального в'їзду Б.Хмельницького 23 грудня 1648 року у місто Київ. Автор підкреслює, що після цього Хмельницький починає усвідомлювати себе не стихійним бунтарем, а державним діячем, починає думати про утворення самостійної держави. Ці думки відбилися в романі в численних монологах гетьмана.

Отже, М.Старицький в романі "Буря" досить майстерно і вірно зобразив історичні події першого успішного етапу Визвольної війни. Художній вимисел, що присутній у творі, не применшує його значення. Важливо підкреслити, що у художньому зображенні подій як соціальної бурі, автор подає їх переважно у взаємодії з тими бурями, що їх переживають численні історичні і неісторичні персонажі роману як з табору Богдана Хмельницького, так і з польського табору.

Особливо яскраво змальований могутній образ бурі, тобто Визвольної війни середини XVII ст., у третій частині трилогії М.Старицького романі "Біла пристані", що розповідає про героїчні і трагічні події 1648-1654рр. Після розгрому польсько-шляхетської армії, в лютому 1648 року в Переяславі розпочалися переговори. Перемир'я вирішено було продовжити до весни при умові, що польські війська не мали права переходити річку Горинь [12, 97]. Письменник, аналізуючи ці події, правильно виділяє 4 основних завдання, що постали перед гетьманом: шукати виправдання своїх вчинків у сусідніх державах, шукати союзників, бути готовим до дальших військових дій, повернути на свою сторону нового короля.

Як і в попередніх частинах трилогії, у романі "Біля пристані", значна увага відведена змалюванню головних битв 1648–1653рр.: Збаражської і Зборівської (1649), битви під Берестечком (1651), Батозької та Монастирищенської (1653). Ці події змальовано в основному історично правильно. Хоча є і певний відхід від історичної правди. Зокрема, це стосується опису битви під Збаржем. Змальовуючи події та персонажі твору, письменник прагне проникнути в духовний світ героїв, показати в їх житті і діяльності поєднання суспільного і особистого, політичного і інтимного. Для цього М.Старицький використовує прийом поглибленого психологізму, але інколи ним непомірно захоплюється [13, 659].

Письменник дещо перебільшує роль особистого в діяльності деяких своїх героїв, що приводить до порушення історичної правди. Особливо це стосується зображення Богдана Хмельницького. Автор перебільшує вплив Марильки на діяльність гетьмана. Як пише Старицький, "Богдан через Марильку зупинив наступ на Збараш ..." В історичній літературі немає відомостей про згубний вплив листа Марильки на закінчення збараживської битви. Це ж стосується і зображення діяльності Морозенка та Кривоноса. Створюється враження, що герої постійно перебувають у стані афекту, засліпленні пристрастю, коли драма серця притуплює голос розуму.

Далі події в трилогії змальовані в їх хронологічній послідовності. Настав 1653 р. — "найбільш жахливий для розореної і вимученої країни". Міжнародні відносини склалися не на користь України. Відбувалися постійні набіги шляхетських загонів на Україну. Особливою жорстокістю відзначався шляхтич Чернецький, який, як пише М.Старицький, ввірвавшись на Поділля, з величезною жорстокістю віддав все огню і мечу, однак Богун безсмертним героїзмом під Монастирищем зумів не тільки захистити його, але і повернути в бігство багаточисельного ворога. Цей епізод знову підтверджує блискуче знання письменником історичного матеріалу. Бо перемога під Монастирищем була здобута внаслідок умілої організації ходу битви саме І.Богуном. Походи українського війська 1652–1653 рр. виявили, що військові сили України були значно ослаблені багаторічними боями, постійними набігами, різними епідеміями, які особливо поширилися в 1652 р., економіка країни в результаті безперервної війни руйнувалася. Як пише автор, "запалала залита кров'ю рідна земля, забила в агонії смертній, кутаючись в поділ чорного диму, неначе в траурний саван..."

Богдан Хмельницький вже з початку Визвольної війни передбачав труднощі цієї боротьби і прагнув найти для України надійного союзника. Протягом наступних років він у цьому ще більше переконався і активно працював у цьому напрямку. Дипломатичним відносинам гетьмана з іншими державами в трилогії приділена значна увага. Вони представлені окремою сюжетною лінією, що починається 1647 роком і закінчується Переяславською Радою 1654 року. Правдиве відтворення цих складних і суперечливих відносин забезпечило використання документів (листи

Богдана Хмельницького, універсали і ін.). Саме ця сюжетна лінія відображає творчу лабораторію письменника в художньому освоєнні історичного матеріалу. Документами в тексті автор користується рідко, не наводить їх повністю, а переказує, розкриває найбільш важливі місця. Хоча інколи ці ілюстрації не зовсім точні.

Протягом усього роману М.Старицький аналізує зовнішню політику Хмельницького і приходиться до висновків, які в основному співпадають з поглядами істориків, особливо це стосується оцінки Переяславської угоди 1654 року. Незважаючи на деяку непослідовність і суперечливість у діях, певні тактичні прорахунки, Хмельницький першим із політичних діячів не лише висунув завдання створення незалежної держави до складу якої мали ввійти всі етнічні українські землі, а й зробив усе можливе для їх розв'язання. І лише вкрай несприятливий для України стан міжнародних відносин не дозволив йому досягти мети. Проте, в конкретно-історичних обставинах середини XVII ст., гетьман, пішовши на Переяславську угоду, обрав найоптимальніший варіант із усіх можливих [14, 485].

Ці думки істориків в певній мірі ніби перегукуються із поглядами автора трилогії, який показує думки і переживання гетьмана напередодні Переяславської Ради. Хмельницький роздумує над тим, що чекає Україну: бажаний спокій і пристанище, тихе від бур і негоди, чи нове горе? А у промові на Переяславській Раді гетьман досить чітко і аргументовано обгрунтовує своє рішення.

Ще попереду буде робота над пунктами договору 1654 року, ще нові випробування випадають на долю українського народу. А поки що, як пише Старицький, завершуючи трилогію, "загули знову дзвони і злились з криками в якийсь новий гуркіт... а кобзарі вже дзвонили по струнам бандур, складаючи свої безсмертні пісні..." Цим і завершується зображення подій Визвольної війни середини XVII ст. в трилогії Старицького "Богдан Хмельницький" Поставивши нелегке завдання: історично правильно відтворити важливі для України події, що відбувалися в середині XVII ст., письменник успішно виконує його.

М.Старицький, використовуючи історичні і фольклорні джерела, та досвід попередніх митців, надзвичайно майстерно зумів поєднати грані історичної правди і художнього вимислу. Роман-трилогія "Богдан Хмельницький" наскрізно пронизаний головною ідеєю: з виникненням козацтва і Запорозької Січі народ України дістав справжнього провідника у боротьбі проти польсько-шляхетського поневолення і турецько-татарських нападів. В кінці XVI – в першій половині XVII ст. саме козацтво виступає як нова суспільна сила і бере на себе процес державотворення в українських землях, наслідком якого стало функціонування української козацької держави в роки Визвольної війни середини XVII століття. Головні етапи Визвольної війни зображені ним в основному історично правильно. Романтичний характер, що присутній

при їх зображенні, не применшує значення твору, а навпаки посилює його високий моральний підтекст.

Історична проза М.Старицького піднесла на якісно новий рівень цей літературний жанр, стала продовженням традицій реалістичного висвітлення подій української історії, започаткованих ще Т.Шевченком і по праву ввійшла в скарбницю української літератури.

---

1. Зубков С. Михайло Старицький // Михайло Старицький, Поетичні і драматичні твори. - К., 1987. - С. 5-28.
2. Левчик Н. Історична проза М.Старицького // Слово і час. - 1990. - № 12. - С. 38 - 44.
3. Подолина І. Повість "Облога Буші" М.Старицького // Дивослово. - № 3. - С. 45- 46.
4. Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. - К., 1978. - Т. 16.
5. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. - Л.: Світ, 1990. - 408 с.
6. М.Старицький. Богдан Хмельницький: роман-трилогія в 3-х т. - М: Компанія Гріф ЛТД, 1994. - Т.1. - 650 с.
7. Там само. - С. 216.
8. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. - К.: Либідь, 1993. - 540 с.
9. Дорошенко Д. Нарис Історії України в 2-х т. - К., 1991. - Т.2.
10. Крип'якевич І. Історія України. - Л., 1992. - 360 с.
11. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. - К.: Либідь, 1993. - 540 с.
12. Там само. - С. 97.
13. Сиротюк М. Трилогія М.Старицького "Богдан Хмельницький" // Старицький М. Біля пристані. - К., 1961. - 606 с.
14. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. - К.: Либідь, 1993. - 540 с.